

Я. О. Іщенко
Інститут історії України
НАН України
м. Київ

ВИКОРИСТАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ У ГЕРБАХ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ 60–80-х РОКІВ ХХ СТ.

У 2-й половині ХХ ст. на теренах України (УРСР) активізувався процес міського герботворення. Як суспільно-політичне явище він був ініційований, як тоді писали, “громадською думкою”, а, врешті-решт, державною владою, що постала перед проблемою доповнення та розширення зображувального ряду вкрай заідеологізованої радянської символіки та емблематики.

Численні газетні публікації та наукові статті, присвячені геральдиці, які з'явилися в українській пресі 60-х років¹, аж ніяк не спонукали до відродження національної символіки, хоча й пропонували широко “поєднувати в міських гербах старе й нове”². Подібні аматорські, краєзнавчі та журналістські виступи у періодиці не могли визначити ані стратегії, ані розробити відповідну методику щодо того, як, за якими принципами чи приписами створовати нові емблеми міст. Відсутність фахівців з геральдики, правнича неврегульованість питання щодо створення та практики затвердження міських гербів призвели до виникнення й широкого запровадження в українській муніципальній геральдиці³ цілих блоків гербових зображень, незаних досі в Україні й у світовій геральдичній спадщині.

До гербового поля почали вводити численні фігури, які, на думку провідників ідей соціалізму, ідеологів пануючих в СРСР доктрин, якнайкраще засвідчували “розквіт соціалістичних міст”⁴, передавали через знакову систему особливості їх промислової спеціалізації, вказували на наявність її проявів через силу-силенну різних модифікацій шестерні, будівель та їх елементів (контури збагачувальних фабрик, заводів, шахтні копри, терикони, димарі тощо). Промислова символіка передавалася через новостворені атрибути таких галузей, як нафтова

(нафтові вежі), гірничо-рудна (шахтарська лампа), електротехнічна (електричні ізолятори, спалахи електрозварювання, стріли-блискавки атомної енергетики, щогли високовольтних ліній, телебашти), залізнична (колії, вокзали, крилате колесо – залізнична емблема, валшатун, гайки, екскаватор, електровоз, ківш, машина, кран, підшипники, ротор, тепловоз, фреза тощо), металургійна (доменна піч, каупери), хімічна (колби, реторти) тощо.

Групу символів, які вказують на наявність у місті та його околицях сільськогосподарських об'єктів – на аграрну, господарську спеціалізацію, передано через зображення тваринницьких ферм, головок цукру і цілого блоку рослин (група флори) – буряка, винограду, коноплі, квітів, кукурудзи, льону, хмелю). Надзвичайно поширене в муніципальній геральдиці зображення пшениці – у вигляді колоса або снопів.

Сюжетний ряд української геральдики виявився досить різноманітним. Поряд з вживанням (за нашими підрахунками, у 50 знаках міст) символіки з історичними гербами, до малюнків на гербовому полі потрапили емблеми, які засвідчували про введення у ранг геральдичних фігур блоків зображень, що могли з'явитися винятково у зв'язку зі зміною державного устрою в країні, а, відтак, проявитись як осібне, унікальне явище в загальному плані та тенденціях розвитку геральдики.

Предметом нашої уваги стало використання військової символіки у зображувальному ряді гербів українських міст 60–80-х років, яка може класифікуватися за емблемами конкретних історичних періодів: 1) символіка Давньої Русі (як спогад про могутню й квітучу державу, що вміла відстоювати свою незалежність); 2) козацька символіка (славне, героїчне минуле); 3) військова символіка радянського періоду – часи громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Здебільшого дана система знаків вказує на конкретні історичні події, пов'язані з життям мешканців міста. Отже, структурно дані блоки символіки спрямовані на індивідуальні орієнтири в знаковій системі.

Давньоруська символіка представлена у п'яти гербах досліджуваного періоду. Це, насамперед, лук-самостріл (“куша”) у гербі м. Києва 1969 р., відомий за відбитком міської печатки близько 1500 р.⁵ І хоча у гербі зображено лук, натятий квітучою гілкою каштана, а не стрілою, як то годиться, його спадковість шанованому близько трьох сторіч міському знаку очевидна. Золотий лук з трьома стрілами зайняв центральне місце у гербі Білої Церкви 1982 р.⁶, а просто золотий лук – у гербі Кагарлика 1989 р.⁷

Зображення меча тричі зустрічається в українській радянській

геральдиці: у гербах міст Гостомеля 1990 р.⁸, Токмака 1983 р.⁹, Тульчина 1970 р.¹⁰ В останньому випадку два навхрест покладені мечі напевне мали символізувати зв'язок міста з іменем видатного російського полководця О.В. Суворова, що мешкав тут у 1796–1797 рр. Давньоруський шолом присутній у гербі м. Токмака Запорізької області і доповнює вже згадане зображення меча, роблячи малюнок виразним і закінченим, а червоний щит у гербі Гостомеля, що є обладунком давньоруського воїна – однієї з фігур герба, напрямую виразно вказує на давньоруську символіку.

Символіка героїчної епохи в історії нашої держави – козаччини представлена у 16 гербах радянського періоду. Здебільшого це герби міст, які відомі подіями славетного козацького минулого: Нікополь, Запоріжжя, Жовті Води, Лубни, Фастів. Представницьким набором козацької символіки вирізняється герб м. Гайворона, затверджений 27 квітня 1989 р.¹¹, у главі якого зображені багаття, бунчук, пернач та шабля. Інший герб міста, затверджений 15 грудня 1989 р., теж віддає належне козацькій символіці, котра на цей раз була менш конкретною – гармата з трьома ядрами (у верхній частині), а у главі щита зображені перехрещені шабля та щит, які в описі класифіковані, як “національна атрибутика”. Її супроводжувала, очевидно, гілка дуба¹².

Подібною до вміщеної в першому гайворонському гербі була й символіка герба м. Нікополя 1966 р.¹³: багаття, гетьманська булава та шабля склали виразну й завершену, на наш погляд, композицію.

Слід зазначити, що ми беремо до уваги тільки конкретні військові символи, не зупиняючись на характеристиці інших гербових фігур, що присутні у міських відзнаках.

Бандура, бунчук та шабля зображені рельєфно у главі щита запорізького герба 1967 р.¹⁴ Хоча бандура не є зброєю, та у поєднанні із бунчуком та шаблею виглядає якщо не лаконічним символом, то, принаймні, доцільним, як музичний інструмент – постійний супровід козаків у походах.

Місто Жовті Води Дніпропетровської області 1967 р. прийняло герб, де були зображені срібні булава та шабля – алегорична згадка про битву під Жовтими Водами 1648 р.¹⁵

Фастівський герб, який відомий ще з 12 квітня 1983 р. (інформація про затвердження відсутня), містив булаву, шаблю та козацький прапор, закарбувавши, таким чином, славетне минуле міста, широко відомого в Україні завдяки його полковникові С. Палію¹⁶ та подіям національно-визвольної боротьби українського народу в XVII ст.

Про козацькі поселення у м. Вилкове Одеської області нагадують люлька, нагайка та шабля у вилківському гербі 1987 р. Треба зазначити, що автор В.Н. Вершинін використав елементи історичного герба міста 1932 р. – зображення риб та острівного положення міста, хоча й в досить далекому від класичної геральдики стилі¹⁷.

Прапорці (козацькі значки) на списках зустрічаються в радянських гербах тричі: у гербах міст Бородянки¹⁸, Рокитного¹⁹ та Червоної Кам'янки²⁰. Главу герба м. Лубни прикрашає рельєфне бронзове зображення списів²¹.

Щодо зображення гармат та ядер, то складно із певністю визначити, який саме історичний період вони репрезентують у гербах. У вільній частині гайворонського герба 1989 р. гармата з трьома ядрами, згідно з правилами побудови герба, є показником-символом адміністративної приналежності міста²², адже однією з фігур герба обласного центру – м. Кіровограда²³ є саме гармата з трьома ядрами. У гербі м. Чернігова старовинна гармата, ймовірно, символізує героїчне історичне минуле міста. Так само можна охарактеризувати й символіку герба 1976 р. м. Городні Чернігівської області, на якому вміщено три золоті гармати²⁴.

Досить обмеженим за переліком є набір знаків та символів, що репрезентують час громадянської війни 1917–1920 рр. Військова символіка даного періоду представлена лише у семи гербах українських міст.

Червоноармійська будьонівка – головний убір на зразок давньоруських шоломів – відтворена у чотирьох міських відзнаках: гербах міст Дружківки Донецької області 1978 р.²⁵, Каховки 1970 р.²⁶, Нової Каховки 1968 р.²⁷ Херсонської області та Шепетівки²⁸ Хмельницької області. У каховському гербі її зображення поєднане із золотою рушницею (гвинтівкою) та шаблею, що при наявності інших гербових елементів робить герб доволі перенасиченим фігурами і складним для сприйняття, не кажучи вже про трактування символів. На гербі м. Нової Каховки теж поєднано зображення будьонівки та шаблі, які чітко вказують на приналежність символіки до подій громадянської війни.

Шабля і гвинтівка у гербі 1988 р. м. Таращі Київської області були, безперечно, символами революційного минулого міста, а конкретніше – таращанського повстання 1918 р. проти німецької окупації і створення Таращанського полку Першої Української радянської дивізії²⁹.

Будьонівка та залізнична рейка, зображені в гербі м. Шепетівки Хмельницької області, пов'язані як символи з широко відомими по-

діями в житті міста часу громадянської війни – будівництвом вузькоколійки – завдяки роману М. Островського “Як гартувалася сталь”. Отже, зображення рейки у даному випадку теж може трактуватися, як символ героїзму молоді під час громадянської війни³⁰.

Червоний прапор та броненосець, що виступають поряд з якорем-кішкою, є елементами герба м. Одеси і конкретно вказують на широківідому історичну подію 1905 р. – повстання на броненосці “Потьомкін”, яке навіки увійшло в історію хоча б завдяки класиці світового кінематографа – фільму С. Ейзенштейна³¹.

Щодо зображення палаючого факелу у міській відзнаці м. Павлограда Дніпропетровської області, то в описі зазначене його трактування, як “символу бойових традицій років революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн”, зокрема, припустимо, павлоградського повстання 1943 р. проти німецьких окупантів³².

Символіка Великої Вітчизняної війни, як це не дивно, не знайшла широкого втілення в українській міській геральдиці 60–80-х років. Окремий блок її складають зображення медалі “Золота Зірка”, виконані у гербах нагороджених міст (Київ³³, Одеса³⁴, Севастополь³⁵).

Партизанська папаха з червоною стрічкою та автомат, зображені у гербі м. Славути Хмельницької області, покликані втілити графічно партизанський рух часів окупації міста (1941–1944) і боротьбу бійців загону (пізніше – з'єднання) під проводом О.З. Одухи проти німецько-фашистських загарбників³⁶.

Орденська стрічка медалі “Партизану Великої Вітчизняної війни”, що була затверджена у 1943 р., прикрашає у вигляді перев'язі герб м. Путивля Сумської області 1982 р. Поява в гербі стрічки – явище цілком слушне, адже Путивльщина відома тим, що саме тут починався бойовий шлях партизанського з'єднання С.А. Ковпака³⁷.

Аналізуючи всі випадки використання військової символіки в українських радянських гербах, не можна обійти увагою таку широковживану емблему, як “п'ятикутна зірка”, що виникла у 1918 р., як емблема Червоної Армії і досить скоро почала вживатись, як емблема Радянської влади в цілому. В міській геральдиці не існувало ustalених правил щодо зображення п'ятикутної зірки. Тож форма, колір та розмір зірки варіювалися у кожному окремому випадку її відтворення в гербі. В гербі м. Ворзеля 1990 р. Київської області зірка зображена палаючою (це символ радянської піонерії) і конкретно вказує на наявність піонерських таборів у місті³⁸. У гербах міст Галича³⁹, Городні⁴⁰, Деражні⁴¹ вона – червоного кольору. Міська ембле-

ма 1983 р. м. Комунарська Луганської області містила стилізоване зображення зірки⁴². Інколи її зображали рельєфно, як у випадках, коли вона презентувала собою медаль “Золота Зірка Героя СРСР” (міста Київ, Одеса, Севастополь). Та здебільшого зірку забарвлювали у червоний колір (герби міст Красноармійська⁴³, Сквири⁴⁴, Стаханова⁴⁵, Тернополя⁴⁶, Шепетівки⁴⁷, Ялти⁴⁸).

Герби українських міст 60–80-х років – це унікальне, з огляду на історію розвитку геральдики, явище. Вони засвідчують, що суспільство зреагувало на потребу виразити ідею через знак, при цьому знаходячись у лещатах ідеології та надмірної політизованості. Вчені можуть сперечатися на предмет легітимності гербів радянського періоду, відсутності загальної геральдичної культури в суспільстві, якостей знакової системи. Герби прожитої нашим суспільством епохи зосередили чималу інформацію з різних сфер суспільної діяльності й склали самобутню знакову систему, яка дає уяву про особливості процесу герботворення 60–80-х років ХХ ст.

¹ Див.: Колісниченко Ю., Філановський Г. Візитна картка міста // Україна.– 1964.– № 49.– С. 16–17; Леонов Ю., Володін Є., Богун Н. Простота, але не одноманітність : [Про проект герба м. Києва] // Там само.– 1966.– № 14.– С. 13, а також відповідну літературу, вказану у виданні: Іщенко Я., Маркітан Л., Савчук Ю. Геральдика: зведений бібліографічний довідник-показчик.– К., 1998.– Число 3.– 71 с.

² Бабенко А. Література з радянської емблематики // Арх. України.– 1966.– № 2.– С. 70–72.

³ Термін “муніципальна геральдика” ввів до наукового обігу геральдист А.Б. Гречило. Автор даної статті повністю розділяє його думку. Див.: Гречило А. Українська міська геральдика.– К. ; Л., 1998.– С. 14–15, 173–176.

⁴ Румянцева В.В. Історія, карбована в гербах.– К., 1987.– 48 с.– (Сер. 1. Історія, теорія і політика КППС ; № 12).

⁵ Білокінь С. Герб Києва // Веч. Київ.– 1995.– 30 трав.; Герб нашого міста // Київ. правда. – 1969.– 23 серп.; Либерман Д.В. Гербы городов-героев. Город-герой Киев // Вестн. геральдиста.– 1990.– № 2.– С. 14: ил.; Кохан О. Пристрасті навколо архангела Михайла // П'ята наук. геральдична конф. (Львів, 19–21 листоп. 1995) : Зб. тез, повідомлень та доп.– Л., 1995.– С. 38–40.

⁶ Діденко Л. Геральдика і місто Біла Церква // Друга наук. геральдична конф. (Львів, 19–21 листоп. 1992) : Зб. тез, повідомлень та доп.– Л., 1992.– С. 30–31; Про герб нашого міста // Ленін. шлях.– 1983.– 12 листоп.

⁷ Шулевский Б.Б. Современная геральдика Киевщины // Вестн. геральдиста.– 1990.– № 2.– С. 9.

⁸ Меликаев В.И., Сержан В.В. Каталог современных гербов городов, поселков и сел СССР (1924–1991).– 2-е изд.– Минск, 1996.– С. 102.

- ⁹ Герб міста Токмак // Ком. шлях.– 1984.– 20 лип. (№115).
- ¹⁰ Савчук Ю. Міська геральдика Поділля.– Вінниця, 1995.– С. 114.– Кольорове зображення герба.
- ¹¹ Герб м. Гайворон // Вогні комунізму.– 1989.– 27 трав.
- ¹² Див.: Меликаев В.И., Сержан В.В. Указ. соч.– С. 22.– Чорно-біле зображення герба.
- ¹³ Дніпропетр. держ. іст. музей ім. Д.І. Яворницького, ф. ОМ-3556.
- ¹⁴ Запорож'є : Буклет.– Запорож'є, 1968.– Ил.
- ¹⁵ Герб м. Жовті Води // Собор.– 1995.– 31 серп. (№ 31).
- ¹⁶ Лист голови виконкому Фастівської міської Ради народних депутатів Київської області від 16.06.96.
- ¹⁷ Архівна довідка № 255/9 від 20.07.88 “Про герб м. Вилкове”.– Вилков. держ. міський арх., Р-16, оп. 1, сп. 6, арк. 18.
- ¹⁸ Шулевский Б.Б. Указ. соч.– С. 9.
- ¹⁹ Меликаев В.И., Сержан В.В. Указ. соч.– С. 115.– Чорно-біле зображення герба.
- ²⁰ Виписка з рішення № 27 III сесії Червоно-кам'янської селищної Ради народних депутатів від 21.09.90.
- ²¹ Дяченко Т.М. Герби Лубен і життя міста в кінці XVI–XVIII ст. // Клейноди. Українська геральдика: минуле, сучасне, перспективи : Тези наук. конф. (Львів, 29–30 листоп. 1991).– К. ; Л., 1991.– С. 16–19.– (Зап. Укр. геральд. т-ва; Т. 1); Настінний календар на 1988 р. До 1000-ліття м. Лубен.– К., 1987.– Фото.
- ²² Герб м. Гайворон // Вогні комунізму.– 1989.– 27 трав.
- ²³ Герб м. Кіровограда // Кіровоград. правда.– 1969.– 5 січ.
- ²⁴ Лист головного архітектора м. Городня Чернігівської області від 18.02.88 (чорно-біле зображення герба).– Арх. автора.
- ²⁵ Лист № 26/182-4 виконкому Дружківської Ради народних депутатів Донецької області від 20.09.96. (опис герба, 2 с.).– Арх. автора.
- ²⁶ Герб міста Каховки // Укрводбудівець.– 1970.– 14 жовтн.; Жар О. Герб Каховки // Зоря комунізму.– 1970.– 8 жовтн.; Затверджено герб Каховки // Ленін. прапор.– 1970.– 15 жовтн.
- ²⁷ Значок із зображенням герба м. Нова Каховка.– Колекція автора; лист № 13-124-60/1 заступника голови виконкому Херсонської обласної ради народних депутатів В.О. Чабана від 27.03.91. Додаток: виписка з протоколу рішення виконкому “Про герб Нової Каховки” (3 с.).– Арх. автора.
- ²⁸ Савчук Ю. Вказ. пр.– С. 118.– Автор стверджує, що герб не було затверджено.
- ²⁹ Герб м. Таращі // Прапор комунізму.– 1990.– 7 серп.; Рішення Таращанської міської Ради народних депутатів Київської області від 03.03.88 “Про герб м. Таращі”. (Опис герба міста). засвідчена копія (3 с.).– Арх. автора.
- ³⁰ Савчук Ю. Вказ. пр.– С. 118. Лист № 66/18 виконкому Шепетівської міської Ради народних депутатів Хмельницької області від 11.05.97. (Опис герба міста та його чорно-біле зображення, 2 с.).– Арх. автора.

³¹ *Александров Л.* Герб Одессы и его символика // *Моряк.*– 1968.– 10 апр.; Герб города-героя // *Знамя коммунизма.* – 1967.– 14 нояб.; *Колмакан І.К., Емельянов М.В.* Історія одеської геральдики // *Старожитності Причорномор'я.*– О., 1995.– Вип. 2.– С. 74–86; *Каменецький Ф.* Геральдика нашого краю // *Чорномор. комуна.*– 1980.– 8 берез.

³² *Теселько М.П., Ефименко М.Г.* Павлоград : Іст.-краевед. очерк.– Днепропетровск, 1983.– С. 7.

³³ *Либерман Д.В.* Указ. соч.– С. 14.

³⁴ *Калмакан І.К., Емельянов М.В.* К истории одесского герботворчества // *Гербовед.*– 1995.– № 2.– С. 88–96.

³⁵ Герб города Севастополя // *Слава Севастополя.*– 1969.– 10 черв.; *Ефетов Г.* Символы доблести и славы // *Таврич. ведомости.*– 1992.– № 9.– Чорнобіле зображення герба.

³⁶ Лист № 881 головного архітектора м. Славута від 27.02.87. (Опис герба міста та його чорно-біле зображення, 2 с.).– Арх. автора.

³⁷ *Малик Є.* Герби міста Путивля // *Знак. Вістн. Укр. геральд. т-ва.*– 1994.– Ч. 5.– С. 10–11.– Чобно-біле зображення герба.

³⁸ *Шулевский Б.Б.* Указ. соч.– С. 3.– Чобно-біле зображення герба.

³⁹ *Гречило А.* Герби Івано-Франківської області та міста Галича // *Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України.*– Івано-Франківськ ; Галич, 1998.– С. 304–308.

⁴⁰ Лист головного архітектора м. Городня від 18.02.88. (Опис герба міста та його чорно-біле зображення, 2 с.).– Арх. автора.

⁴¹ *Савчук Ю.* Вказ. пр.– С. 121.– Кольорове зображення герба на вклейці ХХVII.

⁴² О гербе нашего города // *Огни коммунизма.*– 1987.– 17 сент.

⁴³ Герб Красноармійська // *Маяк.*– 1985.– 7 верес.

⁴⁴ *Шулевский Б.Б.* Указ. соч.– С. 9.– Чобно-біле зображення герба.

⁴⁵ Лист № 126/181-б Донецького державного історичного музею від 16.02.98.– Арх. автора.

⁴⁶ Тернопіль: про назву і герби міста // *Тернопіль веч.*– 1990.– 19 серп.

⁴⁷ *Савчук Ю.* Вказ. пр.– С. 118.

⁴⁸ *Ефетов Р.Б.* Гербы Крыма (о гербе г. Ялта 1968 г.) // *Таврич. ведомости.*– 1992.– Апр. (№ 14).